

Maveraünnehir Bölgesinde Mutezile-Maturidi Ekollerinin Etkileşimi ve Teolojik Alandaki Etkileri

ALİ YILDIZ MUSAHAN^a

Öz: Mâveraünnehir kelamı deyince akla gelen tek isim İmam Mâturidi ve onun tesis ettiği Mâturidilik ekolü olmaktadır. Fakat Mu'tezile fırkası az sayıdaki temsilcisi ve bilimsel eserlerinin de etkisiyle Mâveraünnehir itikadında önemli rol oynamış, Mâturidiliğin gelişmesine direk ve dolaylı etkisini göstermiştir. Mâturidi'nin pek çok konuda, Mu'tezile'nin fikirlerini eserlerinde tartışmasına ve hakarete varan eleştirilerde bulunmasına bakılırsa Mu'tezile'nin bölgede etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumdan hareketle o dönemde bölgede bilimsel tartışmayla birlikte ideolojik mücadele de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Mâturidiler, birçok konuda Mu'tezile'den farklı düşüncede olmasına rağmen, dini yorumlar-ken akla öncelik verilmesi konusunda onlarla aynı çizgiyi takip etmekte, adeta Mu'tezile'nin akılcılık yöntemini bizzat kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mâveraünnehir, kelam, Mu'tezile, Mâturidilik, etki, akılcılık.

^a İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
aliyildizmusahan@gmail.com

The Interaction of Mu'tazili and Maturidi Schools in the Region of Transoxiana and Its Theological Effects

Abstract: When we talk about kalam in the Transoxiana (Mawarannahr), Maturidi and the school which was founded by him (Maturidism) primarily come to our minds. However, the school of Mu'tazili also played a significant role in the Transoxiana with only a few representatives and scholarly works. And they also had direct and indirect influences on the development of Maturidism. From Maturidi's discussions and offensive criticisms of the Mu'tazilis' views on many issues, it can be understood that Mu'tazilis were also quite influential in the region. This also verifies that along with scholarly discussions, there were also ideological struggles in the region. Even though the Maturidis did not agree with Mu'tazilis on many issues, (like Mu'tazilis) they gave priority to the reason when they comment on the religion, and they actively used the Mu'tazilis' rationalism. In this regard, they followed the same path as the Mu'tazilis.

Keywords: Transoxiana (Mawarannahr), kalam, Mu'tazilism, Maturidism, influence, rationality.

1. Maveraünnehir Bölgesi

Mâverâunnehir coğrafyası: Soğd, Harezm, Fergana, Uşrusana, Çoğoniyana gibi bölgelerden ibaret olup, zamanında Batı ile Doğu devletlerini birbirine bağlayan “Büyük İpek Yolu”nun tam merkezinde bulunmuş ve medeni, kültürel açıdan bir hayli gelişmiş durumda idi. Mâverâunnehir bölgesinde Zerdüştilik dini her yönüyle halkın hayatını, medeniyet ve ahlakını etkilemiş ve VIII. yüzyılda İslam dini gelinceye kadar da etkisini devam ettirmiştir.¹

Müslüman Arapların Mâverâunnehir’e ilk defa girişi 667’de Hakim b. Ömer el-Gıfari komutasında olmuştur. Fakat onlar bölgede üç yıl kalabilmişlerdir. Daha sonra bazı seferler düzenlendiği halde Arap orduları geçici ve mevzii başarılar elde ettiklerinden dolayı Mâverâunnehir’deki hakimiyetleri sürekli olmamıştır. Daha sonra VIII. yüzyılda kuzeybatı yönünden gelen Müslüman-Araplar tarafından fethedilen bölgede,² yerli din ve inançların yerine birkaç yıl içinde İslam dini yerleşmiştir. Bölge 705. yılında Kuteybe b. Muslim başkanlığında Uşrusana hariç tamamı fethedilip Arap halifeliğine bağlanmıştır.³ Müslüman Arapların Mâverâunnehir’i ele geçirmesi kolay olmamıştır. Onlar fetih hareketleriyle beraber yerli eski medeniyete, dinlere, yerli yazıya ve ilim adamlarına karşı amansız mücadele etmişlerdir.⁴

Mâverâunnehir, VIII. yüzyılın sonuna doğru Arap Halifeliğine bağlanmış ve İslam dini bölgede artık egemen din haline gelmiştir. Araplar Amuderya (Ceyhun) ile Sırderya (Seyhun) arasındaki bu vadiye “Mâverâunnehir” adını vermişlerdir.⁵ Mâverâunnehir deyimini Ortacağda fazlasıyla tutunmuş, Arap ve İran yazarları tarafından kullanıldığı kadar, bizzat bu topraklar üzerinde yaşayan Türklerce de XX.yüzyıl başına kadar benimsenmiş bir isimdir.⁶

¹ Ahmed Emin, *Zuhrül-İslam*, Mektebetün-Nahdatul-Mısıriyye, Kahire 1966, c.1, s.259

² *Türkler (ansiklopedi)*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c.1, s. 388

³ *The Encyclopedia of İslam*, (new edition), Leiden 1979, vol.5, s. 208; Meydan Larousse, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, İstanbul 1978, c.8, s. 467

⁴ Шовосил Зиёдов, *ал-Мотуруди Хаёти ва Мероси*, Абдулла Кодирий Номидаги Халк Меъроси Нашриёти, Тошкент, 2000, s. 8

⁵ Abdulmun'im Macid, *et-Tarîhus-Siyasi li'd-devleti'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Enclal-Mısıriyye, Kahire 1982, c.2, s.208; Philip K. Hitti, *History of The Arabs*, Macmillan education, London 1970, 10-edition s. 209

⁶ Bölgede ilk devirlerden beri hakim olan hükümdarlıklar şunlardır; 1.Asya Hun İmparatorluğu (M.Ö. IV asırdan M.S. 48); 2. Göktürk İmparatorluğu (M.Ö. 951- M.S.

Mâverâünnehir, Çin ve İç Asya'yı, Orta Doğu ve Hindistan'a bağlayan milletler arası ticaret yolu olmuştur.⁷ Bu nedenle, orta çağlardan başlayarak çok yakın bir zamana kadar hem Türk dünyasının hem de İslam dünyasının iktisadi, sosyal, siyasi ve dini yönlerden en hareketli, en aktif ve canlı bölgelerinden biri olmuştur.⁸ Mâverâünnehir bölgesinde, İran ve Horasan ile yürütülen ticaretin ve ekonominin gelişmesiyle birlikte İslam kültürü büyük gelişme göstermiştir.⁹

Mâverâünnehir bölgesinin, İslamî kültür ve medeniyetinin gelişme ve yükselmesi bakımından, İslam medeniyetinin diğer bir beşiği olan Mezopotamya'yı geride bıraktığı görülür.¹⁰ Bu gelişmenin en iyi örneği, Tefsir, Hadis, Fıkıh gibi temel bilimlerin ana merkezi Mekke, Medine, Şam gibi bölgeler olmasına rağmen bu bilimlerin Buharî, Tirmizî, Müslim, Nesefî gibi bir çok hadis, tefsir, fıkıh eserlerinin Mâverâünnehir'de yetişen Türk-İslam âlimleri tarafından yazılmış olmasıdır. Ayrıca Maveraünnehir'li genç ilim adamları dini ilimlerde derinleşmek veya ihtisas yapmak gayesi ile genellikle Suriye, Irak ve Mısır'a giderlerdi. Oralarda tefsir, hadis, fıkıh ve edebiyat gibi ilimler daha çok gelişme göstermişti. Buna karşılık Kelam, Felsefe ve Mantık, Sosyoloji vs.gibi rasyonel ilimlerde, Mâverâünnehir bölgesinde bulunan ilim merkezlerinin tercih edilmesi, Mâverâünnehir'de felsefi bir geleneğin yerleşmiş olduğunun delilidir.¹¹

744); 3.Uygur İmparatorluğu (744-1209); 4.Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157); 5. Harezmşahlar Devleti (995-1231); 6.Timur İmparatorluğu (1370-1506); 7. Kara Hanlı Devleti (840-1212); 8. Gazneli Devleti (963-1186); 9. Çağatay Hanlığı (1227-1370); 10. Şeybaniler (1500-1598); 11.Samaniler (819-1005)

⁷ Abdulmun'im Macid, *et-Tarihüs-Siyasi li'd-devleti'l-Arabiyye*, c.2, s.208; Hitti, *History of The Arabs*, s. 209

⁸ Zekeriya Kitapçı, "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleri ile İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan", *Diyanet Dergisi*, Eylül-Ekim 1978, c. XVII, sayı-5, s. 276

⁹ Mâverâünnehir Samaniler devrinde (819-1005 seneleri arası) İslam dünyasının parlak bir medeniyet alanı haline geldi. Bu devirde ilim merkezlerinin en önemlileri, Buhara, Semerkant, Nesef, Şaş (Taşkent), Uşrusana ve Fergana idi. Bunların dışında bir çok köy ilim adamlarının yetişmesinde önemli rol oynamıştır. İlim ve medeniyet merkezi olan Semerkant önce devletin başkenti iken, İsmail Samani (847-907) başa geldikten sonra başkent, Buhara'ya taşındı. Ancak buna rağmen Semerkant da Buhara ile paralel olarak Mâverâünnehir'in esas iktisadi ve medeniyet merkezi olmaya devam etti. (bk. *Самарканд Тарихи*, Тошкент 1971, 1-том, s. 13-14

¹⁰ Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, c.3, s. 728

¹¹ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Mâturidi Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Mâturidi

Mâverâünnehir bölgesi âlimlerin bir araya gelip toplandıkları bir merkez durumundaydı. Bölgedeki ilim merkezlerinde kelami, felsefi münakaşalar tutuculuktan uzak, hür bir ortam içerisinde ve ilmi ölçüler dahilinde yapılıyordu. Âlimlerin, kitaplarını câmilere vakfetmeleri gelenek halini almıştı.¹² Böylece medreseler ve câmiler birer kültür merkezi hâline gelmişti. Tarihçiler büyük İslami kalkınma hamlesinin, Mâverâünnehir bölgesindeki medreselerden başladığı görüşünde birleşirler. Halkın refah seviyesinin yükselmesinin ve servetinin artmasının da tabii olarak ilmi faaliyetlerin gelişmesinde ve canlılık kazanmasına büyük tesiri olmuştur.¹³

el-Makdisi Mâverâünnehir bölgesinde yetişen şahsiyetlerin üstün değerini şöyle ifade ediyor: “Bu bölge, diğer bölgelerin en şerefli ve değerlisidir. Bu bölgelerde pek çok yüce şahsiyetler ve âlimler yetişmiştir. Buralar hayrın menbaı, ilmin beşiği, İslam'ın en muhkem bir dayanağı ve yüce bir kalesidir. Bu bölgenin hükümdarları ve orduları, diğer hükümdarların ve orduların en iyileridir. Buralarda yetişen âlimler, hükümdarlar kadar hürmet ve değer görürler.”¹⁴

XVII-XVIII. yüzyıllarda bölge Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığı gibi üç büyük hanlık tarafından paylaşılarak yönetildi. Hanlıklar arasındaki iç savaş ve anlaşmazlıklar Mâverâünnehir'i ele geçirmek isteyen Çarlık Rusya'sı için bulunmaz fırsat idi. XVIII. yüzyıldan itibaren Ruslar yavaş-yavaş bölgeye girmeye başladı. Mâverâünnehir bölgesindeki Hanlıkların parçalanmasıyla XX. yüzyılın başlarından itibaren Rusların komünizm ideolojisi hızla yaygınlaştırıldı. Buna karşılık yerli aydınlar ceditçilik hareketleri ile halkı aydınlatmaya çalışsa da “halk haini” damgasıyla iftiralara uğradılar ve ağır cezalarla cezalandırıldılar. XX. yüzyılın ilk çeyreğine doğru artık Mâverâünnehir bölgesi Sosyalist Cumhuriyetlere ayrıldı ve tamamen Rusya idaresi altına girdi.

70 senelik Komünist rejimden sonra 1990'lı yılların başlarında

ve Nesefi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, c.XXVII, s. 283

¹² Andree Metz, *el-Hadaratu'l-İslamiyye*, trc. Muhammed Abdulhadi Ebu Ruyde, Beyrut 1967, c.1, s. 322

¹³ Mahmud Hasan Ahmed, *el-İslâm fi Asya'l-Vusta*, nşr. el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, Kahire 1972, s. 170

¹⁴ Şemseddin Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsim*, nşr. Institut Für Geschichte der ar, Frankfurt, 1992, s. 393

Orta Asya Cumhuriyetleri bağımsızlığına kavuştular. Mâveraünnehir günümüzde Özbekistan'ı, Karakalpakistan'ın doğu bölgesini, Tacikistan'ı, Kırgızistan'ın güney yarısını, Kızılkum çölü ile Kazakistan'ın bir kısmını kapsamaktadır. Bu bölge 660 000 km²'lik bir alan olup, üzerinde büyük çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği 40 milyon kadar insan yaşamaktadır.

2. Mâveraünnehir Kelamının Temsilcileri

2.1. Mâveraünnehir'de Mâturidilik

Mâveraünnehir kelamı deyince akla gelen ilk isim İmam Mâturidi ve onun tesis ettiği Mâturidilik ekolüdür. Mâturidilik kelam ekolünün kurucusu olan İmam Mâturidi (ö.333/944)'nin tam adı: Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturidi'dir.¹⁵ O, Mâveraünnehir'in önemli ilim merkezlerinden biri olan Semerkant¹⁶ şehrinin kuzeybatısında bulunan Maturid mahallesinde dünyaya gelmiş ve doğduğu yere nispetle kendisine Mâturidi denmiştir.

İmam Mâturidi, Ebu Nasr Ahmed b. el-Abbasi b. el-Hüseyin el-İyâdi, Ebu Bekir Ahmet el-Cüzcani, Nasr b. Yahya el-Belhi, Muhammed b. Mukatıl er-Razi gibi o zamanın meşhur bilginlerinden tefsir, hadis, usul, kelam ve benzeri ilimleri tahsil etmiştir. O böylece hem akli hem nakli ilimleri kendisinde toplamıştır.¹⁷

İmamü'l-Hüdâ, Âlemü'l-Hüdâ, İmamu'l-Mütekellimin, Reisü's-Sünne gibi ünvanların sahibi olan Mâturidi'nin hayatı ve yaşantısı hakkında tarih ve tabakat kitaplarında yeterli bilgi yoktur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmiyorsa da, h.248'den önce doğmuş olabileceği hususunda kanaatler vardır ve 333/944 senesinde Semerkant'ta vefat etmiş olduğu bilinmektedir.¹⁸ Mâturidi'nin mezarı, şu anda Semerkant şehrinin doğusunda yer alan Cakerdize mahallesindeki ulema ve asillerin defnedildiği mezarlıkta bulun-

¹⁵ Ebu Sa'd Sem'âni, *Kitabu'l-Ensab*, Leydin Matbaası, Londra 1912, s. 498.

¹⁶ Semerkant kenti günümüzde Özbekistan'ın sınırları içerisinde bulunmaktadır.

¹⁷ Şerafettin Gölcük, *Kelam Tarihi*, Esra Yay., Konya 1992, s. 76-77.

¹⁸ Mâturidi, İslam dünyasının birçok gelişme ve değişmelere sahne olduğu, değişik görüşlerin, itikadi, siyasi ve mezhebi akımların ortaya çıktığı ve bu bağlamda birçok problemlerin zuhur ettiği, siyasi kargaşaların yaşandığı bir dönemde yaşamıştır. O böylece bir dönemde kendisine özgü metot ve yorumlarıyla farklı görüşler arasında uzlaşma noktaları oluşturmaya çalışmış, aşırılığa karşı durmuş, böylece İslam ilim ve tefekkürünün gelişimine, İslam inancının sistemleştirilmesine, itikadi ve fikri istikrarın oluşumuna hizmet etmiştir.

maktadır.¹⁹ Mâturidî'nin eserlerinden bahseden kaynaklara baktığımızda, onun kelâm, mezhepler tarihi, fıkıh usûlü, tefsir ve Kur'ân ilimleri gibi çok çeşitli sahalarda eserler yazdığı bilinmektedir.²⁰ Ancak bu eserlerden ikisi hariç diğerlerinden hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Mâturidi künyesiyle telif edilen ama Mâturidi'ye aidiyeti şüpheli olan pek çok eser günümüzde mevcuttur.²¹

Mâturidi'nin vefatından sonra, Mâveraünnehir'de kelim ilminin gelişmesinde ve yayılmasında önemli rol oynayan birçok âlim vardır. Mâveraünnehir'de Mâturidilik kelim ekolünün belli başlı temsilcileri olarak gösterilenler şunlardır:

¹⁹ Türkistan'da, Kazan, Buhara, Afganistan, Pencap, Kaşgar çevrelerinde ve Türkiye'de yaşayan Müslümanlar umumiyetle onun akıl ile nakli birleştiren usulünü ve ifrat ile tefrit arası sistemini benimserler. Bu bakımdan onun akaide dair eserlerinin büyük önemi vardır.

²⁰ Mâturidî'nin eserleri: a. Kelama Dair Eserleri: 1. *Kitabut-Tevhid*: (Bu eser, Mâturidî'nin kelâm görüşlerini derli toplu ifade etmesi yanında, hem mezhebin temel kitabı niteliğindedir hem de başta Mu'tezile olmak üzere çeşitli mezhep, fırka, dinî inanç ve felsefî anlayışlara dair en eski kaynaklardan biri durumundadır. Eser Cambridge Üniversitesi Ktp. nr. Add, 3651'de kayıtlı tek nüshaya dayanılarak Fethullah Huleyf tarafından Beyrut-1970'te bir mukaddimeyle birlikte yayımlanmıştır. Kitabü't-Tevhîd, Prof. Dr. Bekir Topaloğlu ve Dr. Muhammed Aruçi tarafından tekrar tahkik edilerek yayımlanmış (İSAM Yay. Ankara 2003), aynı tahkike dayanılarak Prof. Dr. Bekir Topaloğlu tarafından Türkçeye de çevrilerek İSAM tarafından yayımlanmıştır. (Ankara, 2002); 2. *Kitabu'l-Makâlât*: (Eser Köprülü kütüphanesinde 856 numarada yazma halinde bulunmaktadır); 3. *Kitabu'l-Usul (Usulu'd-Din)*; 4. *Reddü Eva'ilu'l-Edille li'l-Kâ'bi*; 5. *Reddü Tehzibi'l-cedel li'l-Kâ'bi*; 6. *Reddü Vaâdi'l-fussak li'l - Kâ'bi*; 7. *Kitabur-Red ale'l-Karamita*; 8. *Beyanu Vehmi'l-Mu'tezile*; 9. *Reddü Usulî'l-Hamse li Ebu Muhammed el-Bahili*; 10. *Reddü Kitabatu'l-İmameti li Ba'du'r-Revâfid*. b. Fıkha Dair Eserleri: 1. *Me'hazu's-Şeria (Fıkıh)*; 2. *el-Cedel (Usuli Fıkıh)*; c. Tefsire Ait eserleri: 1. *Te'vilâtü Ehli-Sünne veya Te'vilâtü'l-Kur'an* (40 kadar yazma nüshası olduğu anlaşılan bu eserde Mâturidî Kur'ân'ı tefsir etmiştir. Bu eserin ilk ciltleri Kahire'de (1391/1971), Dr. İbrahim Avadayn ve Seyyid Avadayn tarafından neşredilmiştir Bakara suresinin sonuna kadar olan kısmı da Muhammed Müstefizürrahman (Bağdat-1983) tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Fatma Yusuf Haymi tarafından 5 cilt olarak 2004 senesinde Beyrut'ta yayımlanmıştır. (Müessesetü'r-Risâle matbaası, Beyrut, 2004). Yine eserin Fatıha, Ayet el-Kürsî, Bakara Sûresinin son iki âyeti, Haşr Sûresinin son iki âyeti ve Fil'den Nâs Sûresine kadar olan kısımlar tahkikli metinleri ve tercümeleriyle birlikte Prof. Dr. Bekir Topaloğlu tarafından yayımlanmıştır (İstanbul, 2003). Eserin tamamı ise yine Prof. Dr. Bekir Topaloğlu başkanlığındaki bir heyetçe yayımlanmış durumdadır.. Yazma nüshaları muhtelif kütüphanelerde mevcuttur), 2. *Risale fi ma yecuzu'l-vakfu aleyhi fi'l-Kur'an*.

²¹ Bk. Şovosil Yunusoviç Ziyadov, "*Ebü Mansûr el-Mâturidî'ye Nispet Edilen Eserlerin Taşkent Yazmaları ve Mâturidî Üzerine Yapılan Bazı Araştırmalar*", çev: Sönmez Kutlu-Yulduz Musahanov, İmam Mâturidî ve Mâturidilik Derlemesi içinde, haz: Sönmez Kutlu, Kitabiyât Yay., Ankara 2003, s. 271-281

1. Hakim es-Semerkandi,²² 2. Ebu Seleme es-Semerkandi,²³ 3. Ebul-Leys es-Semerkandi,²⁴ 4. Ebul Muin en-Nesefi,²⁵ 5. Ebu Hafs Ömer en Nesefi,²⁶ 6. Ebu'l Berekat en-Nesefi,²⁷ 7. Siracuddin Ali b. Osman el- Öşi,²⁸ 8. Nurettin es-Sabuni,²⁹ 9. Ebu Yusr Pezdevi,³⁰

²² Asıl adı İshak b. Muhammed b. İsmail Ebu'l-Kasım el-Hakim es-Semerkandi'dir (ö.342/953). Kelama ait eserleri: 1. Kitabüs-Sevadül-A'zam, 2. Risalei fi'l-İman (bk. Sahver Çelikoğlu, *Sevadı A'zam Tercümesi* (Hakim es-Semerkandi), Saha Neşriyat, Gündoğdu Matbaası, İstanbul 1999, s. 13).

²³ Asıl adı Muhammed b. Muhammed, künyesi ise Ebu Seleme olan Semerkandi'dir. Ebu Seleme, zamanın âlimi olan Ebu Ahmed el-ÿyâdi'nin öğrencisi olmuştur. (Ebu Muhammed Muhiddin Abdulkadir b. Muhammed Kureysi, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, tahk. Abdulfettah Muhammed Hulv, Matbaatu "Hecl li't-Tibaa ve'n-Neşr", 2. bs., Kahire, 1993, c.3, s. 326-327). Kelama ait eseri: Cumelu-Usulî'd-Din.

²⁴ Asıl adı Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. el-Hattab'dır. Aslen Semerkant'ta doğup, X. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Hanefi fıkıh âlimi ve kelimcisidir. Onun 393/1003'de veya 383/993'de vefat ettiği söylenmektedir. (İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-Ârifin*, Matbaatu Vakalatı'l-Maarif, (1920) tahk. Kilisli Rifat Bilge, 3. bs., İstanbul, 1951, c.2, s. 470; Recep Toparlı, *Kitabu Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1987, s. 1). Kelama ait eseri: Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber.

²⁵ Asıl adı Ebul-Muin Meymun b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid b. Ebu Muti' Mahammed (Mekhul) b. Fadl Nesefi olan bu meşhur Mâturidi âlimi, hicri V. ve VI. yüzyılın başlarında Mâverâünnehir'de yaşamıştır. Nesefi eserlerinde, konuları ele alış ve anlatış yönünden Mâturidi'den daha metodik ve sistematiktir. Ebu'l Muin en-Nesefi büyük ihtimalle Semerkand'ın Nesef şehrinde 438/1046'da doğup yine aynı yerde 508/1115'de ölmüştür. (Ebu'l-Muin en-Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille fi Usulu'd-Din*, haz.: Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1993, c.1, s. 8; Ebu'l-Muin en-Nesefi, *et-Temhid li Kavaidi't-Tevhid*, tahk. Hasan Ahmed Habibullah, Daru't-Tibaati'l-Muhammediye, Kahire 1986, s. 12; Hayreddin Zirikli, *el-A'lam: Kamusu Teracimu li Eşherir-Ricâl ve'n-Nisa*, Matbaatu Daru'l-İlim li'l-Melain, Beyrut 1995, c.8, s. 301). Kelama ait eserleri: 1. et-Temhid li Kavaidi't-Tevhid, 2. İzahu'l-Mehacce li Kevni'l-Akli Hücce, 3. Tabsıratu'l-Edille fi Usulu'd-Din, 4. Bahru'l-Kelam.

²⁶ İbn Muhammed Ebu Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefi, (461-537) Ebu Yusr Muhammed el-Pezdevi'den ders almıştır. (Muhammed Nuru'l-Arabi, *Nesefi Akaidi Şerhi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., haz.: Mehmet Serhan Tayşi, İstanbul, 1993, s. 6.) Kelama ait eseri: Akaid (Bu risale eserlerinin en meşhuru olup, günümüzde Ezher Üniversitesinde "İlmu'l-Kelam" kitabı olarak okutulmaktadır).

²⁷ Ebu'l-Berekat en-Nesefi (d.701/1301) Mâverâünnehir'de yetişmiş kelimcilerinden birisidir. Kelama ait eserleri: 1. el-Umd, 2. el-İtimad fi'l-İtikad (Zirikli, *el-A'lâm*, c.8, s. 301).

²⁸ Mâturidi'den sonra gelen âlimlerden olan Öşi, Fergana vilâyetindeki Oş bölgesinde dünyaya gelmiştir. Öşi itikada dair temel kaideleri ihtiva eden ve "Bed'ul Emâli" adıyla bilinen ve Mâturidi kelimasına dair yazılan ilk manzum şeklinde yazılan kasidesiyle meşhurdur. (Рахматуллох Хожии Домла, *Диёримиз*

10. Ebu İshak es-Saffâr el-Buhari,³¹ 11. Ebu Şehûr es-Sâlimi,³² 12. Şemseddin es-Semerkindi.³³

Mâturidilik ekolü yukarıda adlarını saydığımız ve saymadığımız âlimler sayesinde belli otorite seviyesine gelmiş ve insanlar arasında yayılmıştır.

2.2. Mâveraünnehir'de Mu'tezile

Mâveraünnehir kelamının ortaya çıkmasında ve gelişmesinde Mu'tezile'nin etkisi ve oynadığı rol tartışmasız önemli bir yere sahiptir. Ancak tarihi kaynaklardaki bilgilere göre Mu'tezile'nin Mâveraünnehir'de çok az kişi tarafından temsil edildiği görülmektedir. Bölgede Mu'tezilenin belirgin temsilcisi ise Mâturidi'nin çağdaşı olan Ka'bi ön plana çıkmaktadır. Ebu'l-Kâsım Abdullah b.Ahmed b.Mahmud el-Kâ'bi el-Belhî³⁴ el-Horasanî, aslen Mâveraünnehirli olan nadir Mu'tezile âlimlerindedir.³⁵ Onun adı kaynak-

---

Аллоمالари: Сирожиддин Али Ибн Усмон ал-Ўши, Мадрасатул-Имон Жаридаси, Ўш Босмахонаси, 1-сон, 14 февраль, Ўш 1992, с. 4).

²⁹ Asıl adı Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekir olup, Buhara'nın Hanefi ulemasındandır. Kelam kitaplarında daha çok Nuret'in es-Sabuni diye zikredildiği görülmektedir. Sabuni 1184 (m) yılının Mayıs ayında vefat etmiş ve Buhara'daki "el-Kudâtu's-Seb'a" mezarlığına defnedilmiştir. (Kureyşî, *Cevahirü'l-Mudhiyye*, c.1, s.124).

Kelam ait eserleri:1. Akaid, 2. el-Münteha, 3. el-Kifâye.

³⁰ Sadru'l-İslam Ebu Yusuf Muhammed Pezdevi 421/1027'de doğmuştur. Pezdevi Semerkant'ta kadılık yapmış, Buhara'da ikamet etmiş ve Buhara'da 493/1099'da vefat etmiştir. (Ebu Yusr Muhammed Pezdevi, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev.: Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul 1980, s. XII). Eserleri: 1. Akaid, 2. Vakiat, 3. Mebсут.

³¹ Âlimin hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Eseri: Talhisü'l-Edille fi Usulü'd-Din (yazma eser).

³² Bu âlimin de hayatı ile ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. Eseri: et-Temhid fi Beyani't-Tevhid (yazma eser).

³³ Semerkantlı bu âlimin asıl adının Muhammed b. Eşref es-Semerkindi olduğunda tarihçiler ve âlimler ittifak etmişlerdir. (Şemseddin es-Semerkindi, *es-Sahaifü'l-İlahiyye*, tahk. Ahmed Abdurrahman Şerif, Mektebetü'l-Felah, Kuveyt 1985, s.13). Semerkandi, Semerkant bölgesinde yetişmiş olup (Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Arifin*, c.2, s. 106), hukukçu, yazar, astronom, matematik ve mantık âlimi olarak tanınır ve 600/1205 yılı civarında vefat etmiştir. (Katip Çelebi, *Keşf ez-Zunun*, Keşfü'z-Zünun an Esâm'il-Kütüb ve'l-Fünun, Beyrut,1835, c.1, ss. 39,105; Şemseddin Semerkandi, *el-Eşkalu't-Te'sis*, şrh. İ. Rumi Kadızade, ed-Daru't-Tunusiyye, tahk. Muhammed Süveysi, Tunus 1984, s. 17). Kelama ait eseri: es-Sahaifü'l-İlahiyye.

³⁴ Ebü Mansur Abdülkâhir Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırakati'n-Nâciye Minhum*, İstanbul, 1979, s. 12,133; Abdussettar İzzeddin Ravî, *Sevretü'l-Akl*, Daru'ş-Şuunu's-Sakafiyye, Bağdad 1986, s. 187.

³⁵ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1986, c. 3, s. 255.

larda Ka'bî olarak geçmektedir.³⁶ Kâ'bi, Horasan bölgesinde yer alan Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Bölgenin önemli şehirlerinden biri olan Belh'te doğduğu ve burada vefat ettiği için bu şehre nisbetle Belhî diye de anılmaktadır.³⁷ Benî Ka'b kabilesine nisbetle Kâ'bi diye anılan âlim, Kureyşî'nin belirttiğine göre zamanında Hanefî fakihlerden birisi olarak kabul edilmektedir.³⁸ Ka'bî, Bağdat Mu'tezilesi'nden olmakla birlikte fıkhıta Hanefî'dir³⁹ ve "Ka'biyye" fırkasının reisi olarak da kabul edilir.⁴⁰

Kâ'bi, Belh'de doğmasına rağmen Bağdat'a gitmiş ve uzun süre orada kalmıştır.⁴¹ Kâ'bi Bağdat'ta kaldığı süre içinde Ebu'l Hüseyin el-Hayyât'tan kelâm ve Müberred'den nahiv dersleri almıştır. Genel olarak Bağdat Mu'tezilesi'nin görüşlerini paylaşan Kâ'bi bazı konularda da kendine has görüşlerini ortaya koymuştur.⁴²

Mihne olayından sonra Mu'tezile'yi savunmak için büyük gayret sarfeden Kâ'bi'nin hocası Hayyât ve Cübbaî, karşı görüşler için reddiyeler yazmaktaydılar.⁴³ Bu arada Mu'tezile mezhebi, Bas-

³⁶ Ka'bî'nin nisbesi dört yere dayandırılmaktadır. Birincisi Ka'b b.Rebia, İkincisi Ka'b b. Avf, üçüncüsü de Ka'b b.Ömer, dördüncüsü de Ebu Muhammed Abdullah b.Muhammed b. Mûsa b. Ka'b'dır. Kâtip Çelebî'nin eseri olan Keşfü'z-Zünûn'da el-Hanefî tabiri de geçmektedir. (Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, c.2, s. 243)

³⁷ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebu Yakub İshak İbn Nedim, *el-Fihrist*, tahk. Yusuf Ali Tavitl, Beyrut 1996, s. 219

³⁸ Kureyşî, *el-Cevahirü'l-Mudiyye*, c.2, s. 296-297

³⁹ Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev.: Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul 2005, s. 200.

⁴⁰ Ömer Rıza Kehhale, *Mücemu'l-Müellifin: Teracimu Musannifi'l-Kütübü'l-Arabiyye*, Beyrut, ts., c.6, 1993, s. 31; Carullah Zühdi, *el-Mu'tezile*, Müessesetü'l-Arabiyyeti'd-Dirasiyye, Beyrut 1990, s.153.

⁴¹ Adil Bebek, "Kâ'bi" maddesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Ansiklopedisi, c.24, s.27

⁴² Ravi, *Secretü'l-Akl*, s.187; Kâ'bi, gençliğinde Zeydiyye'nin Taberistan temsilcisi Muhammed b. Zeyd ile arkadaşlık etmiş ve onun yanında bulunmuştur. Daha sonra Muktedir Billah'ın hilafeti ve Hamid b. el-Abbas'ın vezirliği döneminde, Nasır b. Ahmet'in komutanlarından biri olan Ahmet b. Sehl'in yardımcılığını ve katipliğini yapmıştır. (Osman Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yay., Ankara 2003, s.192) Daha sonra Ahmet b. Sehl'in Nasır b. Ahmet'e isyan etmesi sürecinde tutuklanıp hapsedilmişse de Bağdat veziri Ali b. İsa b. el-Cerrah tarafından serbest bırakılmıştır. Çeşitli şehirleri dolandıktan sonra Nesef'te müderrislikle görevlendirilmiştir (İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 219)

⁴³ Kâ'bi de hocasının yolundan giderek muhaliflerine karşı birçok reddiye telif etmiştir. Sıfatların nefyi, Halku'l-Kur'ân, Rü'yetullah ve Kader gibi konularda hocası Hayyât'la benzer fikirleri paylaşan Kâ'bi, eski dönem ve yeni dönem âlimlerinin çoğu tarafından Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün son temsilcisi olarak kabul edilmektedir (William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fiğlalı, İstanbul 2001, s. 274)

ra'da Ebu'l-Huzeyl el-Allaf ile ve Bağdat'ta ise Bişr b. Mu'temir ile teşekkül sürecini tamamlamış bulunmaktaydı. Bu süreçte Kâ'bi'nin katkılarıyla Mu'tezile Horasan bölgesinde de yayılma fırsatı bulmuştur.⁴⁴ Çünkü o, Bağdat'ta uzun süre bulunmuş olmasına rağmen Horasan ve Mâveraünnehir'de daha çok tanınmıştır. Onun etki alanı Horasan bölgesi olmuş, Belh'li olmasına karşın Nesef'te kendi talebelerini yetiştirmiştir. Kaynakların çoğunda Bağdat Mu'tezilesi'nin son temsilcisi olarak kabul edilir Kâ'bi,⁴⁵ Mu'tezile âlimleriyle de bazı konularda görüş ayrılığı içinde olmuş, özellikle Ebû Ali Cübbâi'ye yönelik tenkitlerde bulunmuş, irade sıfatı ve aslah konularında müstakil reddiyeler yazmıştır.⁴⁶ Bağdat'ta uzun süre yaşayan Kâ'bi'nin fikirleri, münazaraları ve eserleriyle burada kazandığı şöhret, adının diğer bölgelerde de duyulmasını sağlamıştır. Kâ'bi, Belh'te 319/931 yılında vefat etmiştir.⁴⁷

Kâ'bi'nin hayatı süresince telif ettiği eserlerinin sayısı tam olarak bilinmemekle beraber İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'inde bu sayı 46 olarak zikredilmektedir.⁴⁸ Ancak Kâ'bi'nin *Fadlu'l-İ'tizal*, *Kabûlu'l-Ahbâr* ve *Makâlât* dışında hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır.⁴⁹ Kâ'bi'nin talebesi olan Ebû Reşîd en-Nisabûrî'nin *el-Mesâil fi'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyin ve Bağdadiyyin* adlı eserinden de onun *Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Makâlât* adlı eserinin olduğunu öğreniyoruz.⁵⁰

⁴⁴ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci: Mu'tezile'nin oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 141.

⁴⁵ Ebu'l-Kasım el-Kâ'bi, *Fadlu'l-İ'tizal va Tabakatu Mu'tezile*, tahk. Fuad Seyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus 1974, s. 46; Kâ'bi, kendi zamanındaki âlimler tarafından tanınmış ve bazı âlimler tarafından saygı görmekle beraber bazı âlimler tarafından da zındıklıkla itham edilmiştir. Örneğin Cübbâi, O'nu hocası Hayyât'tan daha üstün olarak görüyordu. Açık sözlü ve fikirlerini açıkça söylemekten çekinmeyen Kâ'bi, bunun karşılığında zındıklıkla suçlanmış, hakarete uğramıştır. (İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 43)

⁴⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 219.

⁴⁷ Çelebî, *Keşf-el-Zunun*, c.1, s. 441; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, c.6, s. 31; Ka'bî'nin ölüm tarihi hususunda ihtilaf vardır. Belh'te vefat ettiği hususunda ihtilaf olmayan Kâ'bi'nin vefat tarihi tartışmalıdır. Kimilerine göre Kâ'bi, 309 yılında vefat etmiştir. İbn Nedim'e göre Kâ'bi'nin vefat tarihi 309'dur. Bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 219. Bağdatlı İsmail Paşa'ya göre onun ölüm tarihi 317'dir. İzahî'l-Meknûn adlı eserde Kâ'bi'nin vefat tarihi 488 olarak geçmektedir. Bk. İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-Arifin*, c.1, s. 444.

⁴⁸ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 219.

⁴⁹ Kâ'bi, *Fadlu'l-İ'tizal*, s. 46.

⁵⁰ Said b. Muhammed b. Said Ebu Reşîd Nisabûrî, *el-Mesail fi'l-Hilaf beyne'l-Basriyyin*

Kâ'binin sayı olarak 46 olan eserlerinin var olduğu kesinlik ifade etmemekle beraber Kâ'bi'nin eserlerinin çeşitliliği hususunda bize fikir vermektedir.⁵¹ O, bir kelâmcı, hadisçi, tefsirci ve bir de

ve'l-Bağdadiyyin, tahk. Ma'n Ziyade, Beyrut 1979, s. 56.

⁵¹ Kâbi'nin eserleri: 1. *Kitabu'l-Makalât* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.6, s.50; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetül Arifin*, c.1, s. 444) Henüz yazma halinde olan bu eserde, mezhepler tarihi ve kelâm konularıyla birlikte, hadis ve sünnetle ilgili görüşleri içeren başlıklar da bulunmaktadır. Bu yazmanın 11 varaklık Zikru'l-Mu'tezile bölümü Fuad Seyyid tarafından, Fadlu'l-İtızal ve Tabakat'ul-Mu'tezile içinde yayınlanmıştır. (Bk. Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabıyat Yay., Ankara 2004, s. 27); 2. *Kitabu'l-Hucce fi Ahbari'l-Ahad*; 3; *Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevabât* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.4, s.292; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetül Arifin*, c.1, s. 444); 4. *Kitâbu Tefsîru'l-Kebîr li'l-Kur'ân* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.2, s. 353); 5. *Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl* (Kâ'bi'nin hadisçilik yönünü ortaya koyan çok önemli eserlerden biri olan Kabûlü'l-Ahbâr'ın 572/1176 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Dâru'l-Küttübu'l-Mısriyye'deki nüshası bilinen tek nüshadır. Ka'bi'nin bu eseri altı bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Mu'tezile'nin hadise bakışı ile ilgili genel bilgiler veren Kâ'bi, birinci bölümde hadiste metin tenkidıyla ilgili bilgiler vermektedir. Hadislerin içerik tenkidi metodu hususunda geniş bilgiler veren eser nassa aykırı olarak kabul edilen rivayetlere örnekler vermiştir. Hadis ravilerinin tanıtımına geniş bir yer ayrılmış olan eserde raviler alfabetik sıraya göre incelenmiştir. Raviler hakkındaki bilgiler, hadisçiler tarafından yazılmış cerh ve ta'dil eserlerinden derlenmiştir. Ka'bi bu kaynaklardan sadece olumsuz değerlendirmeleri toplamış görünmektedir. Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, s. 206); 6. *Kitâbu'l-Cedel ve Adâbu Ehlihi ve Tashîhi İlelihi* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.1, s. 218; Kitabın adı Keşfi'z-Zünûn'da ve Hediyetü'l-Ârifin'de 'Edebü'l-Cedel'dir. Eserin isminin hangisi olduğu veya her ikisinin ayrı kitaplar mı olduğu net değildir. Bk.İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-Ârifin*, c.1, s. 444); 7. *Nakdu's-Sircani*; 8. *Kitâbu'l-Musned* (Kâ'bi, *Fadlu'l-İtızal*, s. 44); 9. *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Kâ'bi, *Fadlu'l-İtızal*, s. 47); 10. *Kitâbu Te'yîd-i Makalât-i Ebi'l-Hüzeyl fi'l-Hurr* (Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed Davudi, *Tabakatu'l-Mufessirin*, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, Kahire 1972, c.1, s. 223); 11. *Kitâbu Evâilü'l Edille fi Usûlü'd-Dîn* (İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetül Arifin*, c.1, s. 444; İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 219); 12. *Tuhfetu'l-Vüzerâ* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.2, s. 243; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetül Arifin*, c.1,s. 444); 13. *Mehâsin-i Âl-i Tâhir* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.2, s. 1608; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l Arifin*, c.1, s. 444); 14. *Mefâhir-i Horasan* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.6, s. 7); 15. *Et-Ta'n 'ale'l-Muhaddisin*; 16. *Kitâbu'l-Ğurer ve'n-Nevâdir* (Ka'bi, *Fadlu'l-İtızal*, s. 47); 17. *Keyfiyeti'l-İstidlâl bi's-Şâhid 'ale'l-Ğâib*; 18. *Kitâbu's-Sünne ve'l-Cemaa* (Davudi, *Tabakatu'l-Mufessirin*, c.1, s. 223); 19. *Kitâbu Mecâlisü'l-Kebîr*; 20. *Kitâbu-Mecâlisü-Sağîr*; 21. *Kitâbu'n-Nakz*; 22. *Kitâbu'l-Halîl 'ala Burğûs*; 23. *Kitâbu-Kitâbu's-Sâni 'ala Ebî 'Ali fi'l-Cenne*; 24. *Kitâbu'l-Mesailü'l-Hacendî fi ma Hâlefe Fih-i Ebâ 'Ali Kitâbu'l Mudahât 'ala Burğûs*; 25. *Kitâbu Fusûlü'l-Hitâb fi-Nakzi 'ala Racûli Tenbe'u bi-Hurasân*; 26. *Kitâbu'n-Nihâye fi'l-Aslah 'ala Ebî Alî Nakduhu Aleyhi es-Simerî*; 27. *Kitâbu'l-Kelâm fi'l-Ümme 'ala İbn Kubb*; 28. *Kitâbu'nakz ala'Razi fi İmi'l İlahi*; 29. *Kitâbu'l Esmâ ve'l-Ahkâm*; 30. *Kitâbu'l İstidlâl bi's-Şâhid ale'l-Ğâib*; 31. *Kitâbu'l-İmâme*; 32. *Kitâbu'l-Müstersîd fi'l-İmâme* (İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetül Arifin*, c.1, s. 444); 33. *Kitâbu'n-Nakz ala'Râzi fi'l-Felsefeti'l-İlâhiyye*; 34. *el-İntikâd fi'l-Ulûmi'l-İlâhiyye ala Muhammed b. Zekeriyya*; 35. *et-Tehzib fi'l-*

fakih olarak çeşitli eserler telif etmiş ve birçok konuda fikirler ileri sürmüştür.⁵²

Böylece, Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde hicri dördüncü asrın başlarında varlığını gösteren Mu'tezile, Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bi tarafından temsil edilmiştir. Bu dönemde fikirleriyle çevresini önemli ölçüde etkilemiş olan Kâ'bi, Mutezilî görüşlerini bölgede yaymaya çalışmıştır.⁵³

3. Mâveraünnehir'de Mûtezile-Mâturîdî Etkileşimi

Mu'tezilenin elinde doğan ve gelişen kelim bilimi h. III. asır ortalarından itibaren, Mâveraünnehir'de de öğrenilmeye ve uygulanmaya başlanmıştır.⁵⁴ İşte bu kelim sistemlerinden biri Mâverâünnehir merkezli Mâturidilik'tir.

Mâturidi ekolünün kelim eserleri dikkatle incelendiğinde ne yöntem açısından ne de içerik açısından ciddi bir kırılma yaratacak herhangi bir açılım söz konusu değildir. Mâturidi kelim eserleri Mu'tezile tarafından belirlenen problemlerin ya sırasını değiştirmiş ya da bazı yeni konulara dikkat çekmiştir. Bu eserlerde söz konusu edilen Allah'ın varlığı ve sıfatları, ilahi sıfatlar ve fiiller, insan hürriyetinin ilahi kudret karşısındaki durumu, peygamberlik, mükafat

Cedel; 36. *Kitâb fi Tevellüd ve Efalü't-Tiba'*; 37. *el-Cevabat li Ebi'l-Kasım el-Belhî* (İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 219); 38. *Fetavâ ebu'l-Kasım el-Belhî* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.4, s. 352); 39. *Fusul'l-Hitab fi'n-Nakz ala Men Tenbe'u bi Horasan* (Kâ'bi, *Faalu'l-İ'tizal*, s. 48); 40. *Tecridü'l-Cedel* (Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.2, s.192); 41. *Kitab el-Aruz* (İbn Hacer, 'Lisan'ında eserin ismini vermemekle birlikte Ka'bi'nin el-Halil el-Ferahidi'ye tenkit amacıyla, aruz ilmine dair yazdığı bir kitabından bahsetmektedir. İbn Hacer'in bahsettiği bu eser, Ka'bi'nin "el-Aruz" adlı eseri olma ihtimali yüksektir. bk. Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalani İbn Hacer, *Lisanu'l-Mizan*, tahk. Muhammed Abdurrahman, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1995, c.3, s.255); 42. *Tarihu Belh*; 43. *Tarihu Nisabur*; 44. *Mehasin-i Horasan*; 45. *Müteşabihu'l- Kur'ân*; 46. *el-İntikad fi'l-Umumi'l-İlahiyye âla Muhammed b. Zekeriya* (Râvî, *Sevetu'l-Akl*, s. 190)

⁵² Mu'tezile'nin özellikle Irak bölgesinde etkisini yitirme sürecinin son dönemlerinde Bağdat'ta bulunmuş olan Kâ'bi, Sâmanoğulları'nın Horasan'daki hâkimiyeti döneminde de Horasan'da bulunmuştur. Bölgenin Belh ve Nesef gibi ilim ve medeniyet merkezlerinde faaliyet gösteren Kâ'bi'nin fikirlerinin genel karakteristiği Mu'tezile'nin Bağdat ekolünü yansıtmaktadır

⁵³ Kâ'bi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencilerinden bazıları şunlardır: Ebu'l-Tayyib İbrahim b. Muhammed b. Şehhab, Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed, İbn Şihâb el-Belhî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Abdurrahman Gubbe, Hâdî-İlelhak Yahya b. Hüseyin, Ebü'l Hasan el-Ahdeb ve Ebû Ahmed el-Abdeki (Ravî, *Sevetü'l-Akl*, s.188).

⁵⁴ Ebu Seleme Semerkandi, *Cumelü Usulu'd-Din* (Akaid Risalesi), haz. Ahmed Saim Kılavuz, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1989, s. 15.

ve ceza, esma ve ahkam, yani iman bahisleri, imamet, iyiliği emretme kötülükten alıkoyma gibi sorunlar Mu'tezile Kelamı tarafından ortaya konmuş sorunlardır.⁵⁵ Mâturidi kelimciler kendilerini Mu'tezile'ye karşı konumlandırmış olsa da nihayetinde kullandıkları yöntem ve tartıştıkları sorunlar Mu'tezile tarafından belirlenmiştir.

Bununla birlikte Mâturidilik bazı konularda Selefe Eş'ârilikten daha yakın olmuş, ayrıca irade-i cüz'iyeye, kader, salah, marifet, hikmeti-ilahiyye, illet, hüsün-kubuh, teklifu ma la yutak gibi konularda Eş'ârilikle Mu'tezile arasında yer almıştır.⁵⁶ Mâturidi ile Eş'âri sistemleri karşılaştırıldığında ise gerek üslupta, gerekse ele alınan konularda Mâturidilik, Eş'ârilikten daha somut, daha teknik ve daha felsefidir.

Mâturîdî, eserlerinde hem Bağdat hem Basra Mu'tezilesi'nin önde gelenlerinden bahsetmekte ve onların fikirlerine yer vermektedir. Bu durum açıkça göstermektedir ki Mâturidi Mu'tezile fırkasının fikirlerini son derece ciddiye almış ve onların görüşlerine alternatif ve eleştirel fikir üretmeye çalışmıştır. Mâturidi, Mutezili bilginlerin görüşlerine yer verme sebebini Kitâbü't-Tevhid adlı eserinde şöyle açıklar: *"İhtiyaç hissetmediğim halde Mu'tezile'ye ait görüşlerden bahsetmemdeki amacım: Onların kendi mezhebî fikirleri çerçevesinde Tevhid düşüncesini kanıtlamanın ve inkarcıların karşı fikirlerini bertaraf etmenin mümkün olmadığını göstermektir. Ayrıca onların Tevhid hakkında isabetli şekilde ileri sürdükleri fikirlerin de aslında başkalarına ait olan görüşler olduğunu ortaya koymaktır."*⁵⁷

Mâturidi Mu'tezile'yi Ehl-i Tevhîd içerisinde kabul etse de⁵⁸ Mu'tezile'yi zaman-zaman küfürle itham etmekte ve onların diğer gayri İslâmi fırka veya dinlerle benzerliklerini dile getirerek eleştirmektedir.⁵⁹

O, Mu'tezilenin görüşlerini "Mu'tezile" ve "Mu'tezile'nin çoğunluğu" veya "Mu'tezileden bazıları" olarak dile getirmekte ve

⁵⁵ Louis Gadret, *"İslam Din İlimleri İçinde İlm-i Kelam'ın Yeri Üzerine Bazı Düşünceler"*, çev.: M. Sait Yazıcıoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1981, c. XXIV (ayrı basım), s. 609

⁵⁶ Semerkandi, *Cumelü Usulu'd-Din*, s. 15.

⁵⁷ Ebu Mansur Muhammed Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara, 2003, s. 204.

⁵⁸ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 186.

⁵⁹ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 500-501.

onların görüşlerini aldığı kaynağı belirtmeden aynen alıp eleştirmek suretiyle vermektedir.

Mâveraünnehir'den dışarı çıktığı bilinmeyen Mâturîdî'nin bu bilgilere nasıl ulaştığı tarihi kaynaklarda yer almamaktadır. Basra ve Bağdat bölgesinde yaşayıp vefat eden bilginlerin fikirlerinin Mâturîdî'nin yaşadığı bölgeye nasıl ulaştığı hususu da tam olarak bilinmemektedir. Ancak Mu'tezile'nin Abbasiler zamanındaki yükselişini göz önünde bulundurursak bu konuda aydınlatıcı fikirlerle ulaşabiliriz. Özellikle Abbasiler zamanında Mu'tezile'nin zirvede olduğu ve fikirlerinin zorla kabul ettirmeye çalışıldığı dönemde, yönetim kendi fikirlerini yaymak için buralara fikir elçileri göndermiş olsa gerektir.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, Ebû'l-Kasım Kâ'bi el-Belhî'nin Mâveraünnehir bölgesinde yetişmiş ancak Bağdat Mu'tezilesi'ne mensup alimlerdendir birisi olmasındadır. Kâ'bi, Belh'e geri döndükten sonra da fikirlerini yaymaya devam etmiş ve Neseft'e fikirlerinin önemsendiği görülmektedir. Kâ'bi'ye nispet edilen *Târihü'l-Belh*, *Târih'u-Nisâbûr*, *Fusûlu'l-Hitâbî fi'n-Nakz alâ mâ Tenebbe bi Horasan*, *Mehâsinu Horâsân* gibi eserlerden açıkça anlaşılmaktadır ki o, bu bölgeyi iyi biliyordu ve bölgeyle bağlantılarını devam ettiriyordu. Mâturîdî'nin pek çok konuda, Mu'tezile'nin fikirlerini eserlerinde tartışması ve hakarete varan eleştirilerde bulunmasına bakılırsa Mu'tezilî bilginlerin ve Kâ'bi'nin görüşlerinin bölgede etkili olduğu ve ciddiye alındığı anlaşılmaktadır.

Mâturidi, Mu'tezile'yi tenkit ederken, başka hiçbir fırkaya karşı takınmadığı bir tavır sergilemektedir. O, Mu'tezile'ye karşı çok yumuşak yaklaşımları olduğu gibi çok sert ve aşırı tavırlar da ortaya koymaktadır. Kanaatimizce Mâturidi'nin Mu'tezile'ye karşı bu derece sert davranması sadece görüşlerinin farklı olmasından değildir. Çünkü Mâturidi, görüşleri İslam akidesine uymayan hatta karşı olan bazı fırka ve şahıslara bile Mu'tezile'ye ve Kâbi'ye olduğu kadar sert çıkmamaktadır. Bunun sebebi ise, Mâturidi ile Kâbi'nin büyük ihtimalle karşılıklı tartışmaya girmiş olmalarındandır. Bilindiği gibi uzun süre karşılıklı tartışma, eleştiri üslubunu değiştirebilir.

Mâturidi'nin Mu'tezile ve Kâ'bi hakkındaki görüşlerinde bu kadar sert olmasının sebeplerinden birisi de Mu'tezile'nin görüşlerinin etki alanının geniş olmasıdır. Kâ'bi'nin Horasan'lı olması ve Mâturidi ile aynı sırada yaşamış olması da bu ihtimali güçlendir-

mektedir. Mâturidi ile Kâ'bi'nin görüşmüş ve karşılıklı tartışmış olmalarına dair elde bir belge yoksa da ikisinin aynı zamanda ve aynı bölgede yaşamış olması, Mâturidi'nin bu üslubu tercih etmesinin sebeplerinden biri olabileceğini düşündürmektedir.

Örneğin Mâturidi, Kâ'bi'nin Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bir görüşünü beğendiğinden, Kâ'bi'yi tebrik ettiğini ifade etmektedir.⁶⁰ Bu şekilde Kâ'bi'yi onayladığı birçok konu vardır. Fakat bazı konularda da aksi bir tavır sergilemektedir. Bir yerde Kâ'bi'nin Allah'ın sıfatlarıyla ilgili görüşünü aktardıktan sonra Kâ'bi'yi kastederek “Batıl kimselerin vafsettiği hususlardan Rabbimiz beridir”⁶¹ demektedir. Yine Mâturidi başka bir yerde Kâ'bi'nin “rahmetin Allah'ın bir sıfatı olamayacağı” görüşünü aktardıktan sonra, Kâ'bi'yi kastederek şu şekilde kötileyici bir ifade kullanmaktadır “Bu sersem ve şaşkın kimseye sıfatları bildiren şey nedir ki Allah'ın sıfatlarını tefsir etmeye kalkışıyor?”⁶². Ayrıca başka yerlerde “Kâ'bi'nin biraz anlayışı olsaydı” veya “bunları anlamaktan beri olan Kâ'bi” demekte hatta bir konuyu açıklarken “Her ne kadar Mutezililer buna layık insanlar olmasa da”⁶³ veya Kâ'bi'yi kastederek, “Mu'tezile'nin imam diye peşine takıldığı bu adamın seviyesine bakın! Nihayet bu adam kıyamet gününde kavminin önüne düşer ve yolları olan cehenneme götürür”⁶⁴ diyerek tahkir edici ifadeler kullanmaktadır. Bu da gösteriyor ki bölgede bilimsel tartışmayla birlikte ideolojik mücadele de söz konusu olmuştur. Ayrıca bölgedeki Kâ'bi ve Mu'tezile etkisi ileri derecededir ki Mâturidi Mu'tezile fırkasını bu kadar ciddiye almış ve onu düşüncede önemli bir rakip olarak görmüştür.

Mâturidi'nin günümüze ulaşan Kitabü't-Tevhid ve Tevilâtu'l-Kur'ân eserlerinde Mu'tezile'nin görüşlerine⁶⁵ ve ayrıca birçok Mutezili bilginin düşüncelerine yer vermiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Hasan Basrî: Mâturîdînin *Tevilât*'ında en çok bahsettiği kişi-

⁶⁰ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 115.

⁶¹ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 86.

⁶² Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 87.

⁶³ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 382.

⁶⁴ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 88.

⁶⁵ Mâturidi eserlerinde Mu'tezile fırkasının görüşlerini birçok yerde vermekte ve eleştirmektedir. Örneğin: Ebu Mansur Muhammed Mâturidi, *Te'vilâtu'l-Kurân*, tahk. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul 2005, c.1, s. 20, 21, 23, 34, 37; c.2, 133, 145, 148, 149; c.3, s. 236, 257, 310, 318, 319 vd.; Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 32, 80, 85, 135-139, 145, 152, 376, 500, 508, 585 vd.;

lerden birisi Hasan Basrî'dir. Onun fikirlerini, bazen Mutezili fikirler içerisinde değerlendirip eleştirirken, bazen de Mu'tezile'den ayrıldığı noktaları açısından bahsetmektedir. Genellikle Hasan Basrî'nin fikirlerini, kendi fikirlerine temellendirme ve bazı konuları açıklamada kullanmaktadır.⁶⁶

2. İbrahim b. en-Nazzâm: Mâturîdî'nin eserlerinde Nazzam ile ilgili bilgilerin çoğunluğu *Kitâbu't-Tevhîd*'de geçmektedir. *Tevilât*'ta ise bazı görüşlerini zikrederek eleştirmektedir.⁶⁷

3. Cafer b. Harb: Bağdat Mu'tezilesinden kabul edilen Cafer b. Harb'dan *Kitâbu't-Tevhîd*'inde sadece iki yerde,⁶⁸ *Tevilât*'ta ise pek çok konuda fikirlerinden bahsetmekte ve eleştirmektedir.⁶⁹

4. Ebû'l-Kasım el-Ka'bi el-Belhî: Mâturîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'inde Mu'tezile'den görüşlerine en fazla yer verdiği ve eleştirdiği kişi Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bi'dir.⁷⁰ Onun ismi *Tevilât*'ta üç yerde geçmektedir.⁷¹ Bunlardan iki tanesi *rü'yetullah* konusuyla ilgilidir.

5. Ebû İshâ el-Verrâk: Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*'inde Ebu İshak el-Verrak'ın nübüvvetle ilgili fikirlerini incelemekte ve eleştirmektedir. Mâturîdî'nin el-Verrakla ilgili eleştirilerinde Ravendî'nin ve Ka'bi'nin Verrak'a yönelttikleri eleştirilerden yararlandığı görülmektedir. Ancak, Verrak'ın Mutezili olup olmadığından bahsetmemektedir.⁷²

6. Ebû Bekir el-Asamm: Mâturîdî *Kitâbu't-Tevhîd*'inde onu eleştirmekte⁷³ fakat *Tevilât*'ında fikirlerine daha fazla yer vermekte ve konuyu açıklamak için bazen onu eleştirmeden zikretmekte bazen de onu ciddi eleştirilere tabi tutmaktadır.⁷⁴

7. İbnu'r-Râvendî: Mâturîdî, *Tevilât*'ta onun hakkında "er-Ravendî," ve "İbn Ravendî" olarak zikretmektedir.⁷⁵ Mâturîdî,

⁶⁶ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kurân*, c.1, s. 34, 67, 83, 92; c.2, 8, 10, 19, 24, 192, 223; c.3, s. 21, 23, 36, 58, 187; c.4, s. 15, 22, 39, 48, 56; c.5 (2006), s. 7, 8, 13, 20, 23, 32 vs.

⁶⁷ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 229, 232, 237, 238.

⁶⁸ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 257.

⁶⁹ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kurân*, c.5 (2006), s. 176, 184, 209, 322, 425; c.6, s. 22; c.8, s. 286, 349; c.9, s. 49, 50.

⁷⁰ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 78-93, 115-116, 128-134 vd.

⁷¹ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kurân*, c.5, s. 184, 209; c.6, s. 53, 57.

⁷² Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 286, 288-290, 296-301, 303-312, 455, 456.

⁷³ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s.590-591.

⁷⁴ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kurân*, c.1, s. 48, 83; c.2, s. 20, 249, 349; c.3, s. 146, 257, 383; c.4, s. 148, 200, 209, 243, 296; c.5, s. 13, 55, 91, 96, 107, 176, 177, 179, 198 vd.

⁷⁵ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kurân*, c.1, s. 31, 218.

Kitabu't-Tevhîd' de onu nübüvveti savunanlardan kabul etmekte ve onun fikirlerinden nakiller yapmaktadır.⁷⁶

8. Ebu Bekir Muhammed b. Şebib: Mâturidi Kitabut-Tevhid'inde Allah'ın varlığı, sıfatları, cisimlerin yaratılmışlığı, İsa Mesih vs. konularda onu zikretmektedir, onu bazen takdir edip bazen de eleştirmektedir.⁷⁷

9. Ömer el-Bâhilî: Mâturidî'ye nispet edilen eserler arasında "Reddu Usuli Hamse li'l-Bahili" eseri kaynaklarda yer almakta ve Mâturidi'nin bu eseri Mutezili olan Ebû Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Bahilî'ye karşı yazdığı ihtimal dahilindedir. Ancak gerek *Tevilât'* ta ve gerekse *Kitâbu't-Tevhîd'* de bu isme ve onun görüşleri-ne rastlanmamaktadır.

10. Ahmed b. Sehl Ebû Zeyd el-Belhî: Mâturidî onun adını *Tevilât'* a "Ebû Zeyd" ve "Ebû Zeyd el-Belhî"⁷⁸ olarak vermektedir. Fikirleri hakkında ayrıntı vermemektedir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Mâturidi, Mu'tezile'yi son derece ciddiye almış ve karşısında rakip olarak görmüş-tür. Bölgede Mecusilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştlük gibi pek çok inanç sistemi varken Mâturidi'nin eleştirilerinin odak noktasını Mu'tezile'ye yöneltmesi de, bölgedeki Mu'tezile etkisinin gücün-den kaynaklanmış olsa gerektir.

4. Mâturidi'de Mûtezilî Etkinin En Çok Görüldüğü Konular

4.1. Mu'tezile ve Maturidilik'te Tanrı

Allah ve zâtı konusunda, zatının bir olduğu konusunda Mu'tezile ve Mâturidi mensupları arasında herhangi bir uyuşmazlık yoktur. Ancak Allah'ın sıfatları konusunda bu iki fırkanın farklı kanaatler taşıdığı görülmektedir. Mu'tezile'nin Allah konusundaki görüşleri ve prensipleri mezhep kurucusu kabul edilen Vasıl b. Ata'ya kadar uzanmaktadır.

Mu'tezile'ye göre Allah'ın sıfatları Allah'ın zatındadır. O zati ve sıfatıyla âlemin varlığından önce vardır, sonra ve de sonsuza dek var olacaktır. Sıfat, Allah'ın zatına ek olduğu düşünüldüğünde iki kadim varlık düşüncesi ortaya çıkar ki, bu kadimlerden birisi Allah, diğeri sıfattır. Bu da Allah'ın ve sıfatının iki yaratıcı olduğu

⁷⁶ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 288, 300, 303, 305, 308, 310, 311.

⁷⁷ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 190-205, 211-217, 222, 228, 332.

⁷⁸ Mâturidi, *Te'vilâtu'l-Kurân*, c.1, s. 3; c.2, s. 360; c.8, s. 128; c.10, s. 237, 333.

anlamına gelir. Fakat sıfat zatta olduğunda Allah tektir ve bütün kemal sıfatlara sahip tek kadim olur.⁷⁹ İşte bu anlayış Mu'tezile'nin Allah'ın bir olduğu anlayışının özünü teşkil etmektedir. Bu da Allah'ın tekliline zarar getirmemek kaygısıyla her şeyden soyutlandığının ve tecrit edildiğinin işaretidir. Allah'ın tekliline atfedilen bu görüş Vâsıl b. Ata'ya dayandırılmış ve onun da Aristo'nun Tanrı anlayışından etkilenmiş olduğu ileri sürülmüştür.⁸⁰

Mâturidilikte Allah'ın ilim, hayat, işitme, görme, kelim, kudret, irade, tekvin, rahmet, rızık gibi gerek zati, gerekse fiili birçok sıfatı vardır. Allah'ın zatını nitelediği her sıfat, ister zati ister subuti ve isterse fiili olsun aralarında hiçbir fark yoktur. O'nun fiili sıfatları ayrı-ayrı bağımsız sıfatlar olmayıp, O'nun ne aynı ne de gayridir. Tıpkı bir şeyin rengi o şeyin kendisi ve başkası olmadığı gibi sıfatlar da Allah'ın ne zati ne de zatından başka bir şeydir. Subuti, zati v.s. sıfatlarından hiçbirisi hadis değildir. Allah'tan başka varlıklar, sıfatları ile beraber sonradan olmadırlar.⁸¹

Allah anlayışı ve bilgisi konusunda Mu'tezile fırkasının Basra ve Bağdat ekolü arasında da farklar mevcuttur. Örneğin Basra ekolüne göre imkan olarak Allah kötülük işleyebilir, fakat ahlaki açıdan kötülük işleyemez, eğer kötülük işleyeydi bu O'nda bir eksiklik olurdu. Yapabileceği şeylerin sınırı vardır, lütfü sonsuz değildir. Bağdat ekolüne göre Allah'ın kudreti sonsuzdur, Allah'ın insanlara en yararlı olanı yaratması gerekir.⁸²

Mâturidilik'te ilk önce Allah'ı bilmek aklen vaciptir. Eğer Allah, hiçbir resul göndermeseydi, yine de insanların, akıllarıyla Allah'ın varlığını ve birliğini, O'nu layık olduğu sıfatlarla tanımlamayı ve Allah'ın evrenin yaratıcısı olduğunu bilmesi gerekirdi. Çünkü bunların bilmenin yolu akıldır. Dolayısıyla vahiy ulaşma-

⁷⁹ Ebu'l-Meâlî Yusuf Cuveynî, *Akidetu'n-Nizamiyye fi Erkani'l-İslâmiyye*, neşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1948, s. 101; Mevlut Özler, *Ehli Sünnet ve Mu'tezile'de Tevhid Anlayışı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991, s. 137-139.

⁸⁰ De Lacy O'leary, *Arabic Thought and It's Place in History*, London, 1922, s. 124; İbrahim Coşkun, Maturidî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi, Hikmet Yurdu Dergisi, Temmuz-Aralık 2009, c.II, sy.4, s. 26-27.

⁸¹ Mâturidi, *Kitâbü't-Tevhid*, s.70-71; Kemal Işık, *Mâturidî'nin Kelam Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yay., Ankara 1980, s. 81; Coşkun, a.g.m., s. 21, 34-36.

⁸² Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelamı*, çev.: Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1983, s. 87, 98.

yan kimse bu konuda sorumlu olup mazur görülemez. Resul ise ibadetlerin miktarı ve şekli ile şeriat konusunda gereklidir.

Mâturidi'nin Allah'ı tanımadaki isbatı vacip yöntemi hudus delilinden ibaret değildir. O Kitabu't-Tevhid isimli eserinde çeşitli münasebetlerle gaye ve nizam delili çerçevesine giren istidlaller de yapmaktadır.⁸³ Mâturidi, Allah'ın varlığının ispatını, ağırlıklı olarak evrenin gözlemlenmesine dayandırdığı gibi, O'nun isim ve sıfatlarının mevcudiyetini da aynı yönteme dayandırarak kanıtlamaya çalışır. O, evreni müşahede etme yoluyla evrendeki mükemmel kuruluş ve işleyişi delil göstermekte, neticede bu evrenin yaratıcısının ilim, kudret ve irade sahibi olduğuna delil olduğunu göstererek nazari ve akli yaklaşım izlemektedir.

Mâturidilik'te mutlak yol Allah'ın gösterdiği yol, mutlak din Allah'ın gönderdiği din, mutlak kitap da Allah'ın kitabıdır. Bu mutlak din tevhid, inanç esasları, ibadetin sadece Allah'a ait olması, ahlaki ilkeler içerir. Bunlar akılla bilinmelerinin zorunlu olması sebebiyle 'akliyat' da demektedir. Çünkü bunlara taklit, eğitim ve öğretim, müşahede veya zorunlu bilgi yoluyla inanılmaz. Bunları bilmek ve bunlara inanmak, kişinin kendi akıl yürütmesi sonucu elde ettiği kesbi ve kesin bilgiyle olur, dolayısıyla imanın güzelliği de aklidir. Bu sebeple Mâturidi akliyatı şöyle tanımlamaktadır: "Akliyat, araştırma ve inceleme sonucu ulaşılan tevhid bilgisine, peygamber bilgisine ve diğer bilgilere denir".⁸⁴

Mâturidiler Allah'ın varlığını, kainatın ve tüm varlıkların hâdis, başka bir deyimle yokluktan sonra var oldukları gerçeğinden hareket etmek suretiyle ispat etmeye çalışmaktadırlar. Bunun için o, her şeyden önce kainatı meydana getiren cisimlerin hadis olduklarını akli ve nakli delillere dayanmak suretiyle ispatlamakta ve özellikle bunların kadim, öncesi bulunmayan bir yaratıcı tarafından yaratılmış olmalarının zorunluluğu üzerinde büyük bir titizlikle durmaktadır. Mâturidi'nin bu konuda takip etmiş olduğu metot, kendisinden yaklaşık olarak bir asır önce vefat etmiş olan ve Halife Me'mun⁸⁵ zamanında Yunancadan Arapçaya tercüme edilen eserleri ilk defa ciddi bir şekilde inceleyen ve daha sonra da onların görüşlerini Mu'tezile'nin görüşleriyle bağdaştırmaya çalışmış

⁸³ Mâturidi, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 34-40.

⁸⁴ Mâturidi, *Te'vilâtu'l-Kurân*, c.2, s. 273-274.

⁸⁵ Me'mun Abbasi devletin halifesidir ve 218 / 833 senesinde vefat etmiştir.

olan İbrahim en-Nazzam'ın⁸⁶ izlemiş olduğu metodun aynısıdır.

Mâturidî'nin daha çok duyu organlarına ve akla dayanan bu tür delillerini, Nazzam'da bulmak mümkündür. Zira Nazzam aynı delilleri daha sonra Mâturidî'de olduğu gibi, cisimlerin hadis olduğunu ispatlamada kullanmakta ve aynen şöyle demektedir: "Sıcak soğğun tam zıddıdır ve iki zıddın aynı anda ve bir yerde kendiliklerinden birleşmeleri mümkün değildir. Bununla beraber iyi biliyorum ki, varlıklarında bunların her ikisi de birleşmiş olarak bir arada bulunmaktadır. O halde bunları, birbirlerine zıd olmalarına rağmen, bir araya getiren ve buna zorlayan bir dış müessirin, bir zorlayanın bulunması zorunludur. Onların bu zorlamaya boyun eğmesi ise bir zayıflığın, bir kudretsizliğin ifadesinden başka bir şey değildir. Bu ise onların hadis olduğuna ve dolayısıyla kendilerini ihdas eden, yoktan var eden ve kendilerine asla benzemeyen bir muhdisin, bir yaratıcının varlığını gerektirir ki, şüphesiz bu da, âlemlerin Rabbi ve kadir-i mutlak olan Allah'tır. Bundan başka ateş, su, toprak, hava ve benzer maddelerin bir araya gelmesi de, bunların hâdis olduğuna en büyük delildir. Bu maddeleri bir araya getiren insan, bunların gerçek muhdisi, hakiki yaratıcısı değildir. Zira insan da tıpkı bu maddeler gibidir. O halde bu ve benzeri maddeleri ve kendilerine benzeyen insanı ihdas eden, yoktan var eden bir yaratıcı vardır ki, bu da eşi ve benzeri bulunmayan ve kendisini 'göklerin ve yerin yaratıcı, size içinizden eşler, çift-çift hayvanlar var etmiştir. Bu suretle, çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, Görendir'⁸⁷ demek suretiyle niteleyen Allah'tır".⁸⁸

Nazzam bu delilleri zaman zaman, "âlemin aslı nur ve zultettir; birbirlerinden ayrı, yek diğerlerine zıd olmalarına rağmen hiçbir dış etken bulunmaksızın kendiliklerinden birleşmişler ve bu âlemi meydana getirmişlerdir" diyen Maniheistlere karşı da bir reddiye olarak kullanmış ve onların bu iddialarını reddetmiş ve özet olarak bir dış müessir, bir kuvvet, her şeye kadir bir kudret bulunmaksızın, iki zıddın kendiliğinden birleşmesinin veya ayrıl-

⁸⁶ Nazzam, Mu'tezile ekolünün önemli şahsiyetlerinden olup 231/845 senesinde vefat etmiştir.

⁸⁷ Şûrâ 42 / 11.

⁸⁸ Ebu'l Hüseyin b. Osman Hayyat, *Kitabu'l-İntisar*, tahk.Nyberg, Lecnetu't-Telif Neşriyatı, Kahire 1925, s. 46-47.

masının mümkün olmadığını söylemiştir.⁸⁹

Mu'tezile'nin çoğunluğunun da kabul ettiği ve daha sonraları Mâturidi'nin *Kitabu't-Tevhid*'inde benzerine sık-sık rastladığımız Nazzam'ın bu ve benzeri görüşleri, Zanadika, Mecusiler, Cebriye, Seneviye, Naturalist ve Materyalist vb. ideoloji ve akımlar⁹⁰ arasında cereyan eden münakaşaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Şüphesiz bu gibi tartışmalar kelim ilminin gelişmesinde, alanının genişlemesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Ehli-Sünnet düşüncesinin gelişmesine de önemli katkılarda bulunmuştur.

Mâturidi'nin Allah'ın varlığını ispatlamada dayandığı diğer bir delil de, Eş'âri'de olduğu gibi, değişim delilidir.⁹¹ Ona göre kainatta bulunan bütün varlıklar, büyük veya küçük bütün cisimler değişmekte, kendilerine arız olan birtakım hal ve durumlara göre, bir halden diğer bir hale geçmektedir. Örneğin canlı varlıklar zamanla ölmekte, yerlerini başkaları almaktadır. Küçükler büyümekte, büyüklerin dünyaları değişmektedir. Dağınık fertler topluluk haline gelmekte, topluluklar dağılmakta, iyiler kötü, kötüler ise iyi olmaktadır. Kısacası âlem ve onu meydana getiren unsurlar, daimi bir değişme halindedir. Bunun ise harici bir müdahale olmaksızın kendiliğinden olması mümkün değildir. Buna göre herhangi bir şey kendiliğinden olmayıp, mutlaka biri tarafından o hale getirildiğine göre, bütün varlıklar âlemini içine alan kâinatın da, kendiliğinden olmayıp, eşsiz bir gücün, mutlak bir kudretin varlığıyla yoktan var edilmiş ve bu düzene sokulmuş olması gerekmektedir ki, bu da ezeli ve ebedi olan Allah'tır.⁹²

4.2. Mu'tezile ve Mâturidilik'te İnsan

İnsan, bilgi edinen, bilgi üreten ve bilgiyle hareket eden bir varlıktır. İnsan bildiklerini uygulama alanına geçirecek güce de sahiptir. Mâturidiler ile Mutezilîler arasında öne çıkan iki farklı görüş, işte insanın bu gücünü istediği yönde ve şekilde kullanabilme yeteneğine sahip olup olmadığı, ona irade sıfatının verilip verilmediği meselesidir.

Aslında insanın sorumlu bir varlık olması, özgürce kullandığı

⁸⁹ Hayyat, *Kitabu'l-İntisar*, s. 32, 48.

⁹⁰ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1967, s. 43.

⁹¹ Mâturidi bunu "tegayyur" kavramı ile ifade etmektedir.

⁹² Mâturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 18, 19.

bu irade sıfatından kaynaklanmaktadır.⁹³ İnsanın yaratılıştaki sahip olduğu bu nitelikler, insanı diğer varlıklardan ayırmakta ve ayrıcalıklı kılmaktadır.⁹⁴

Mutezile ve Maturidi bilginleri arasında, insanın yaratılış amacı konusunda herhangi bir uzlaşmazlık yoktur. Ancak yukarıda söylediğimiz gibi insanların fiilleri, yaşamı, sorumlulukları, iman durumu, yapacağı işlere karşılık alacağı sonuç gibi konularda taraflar, farklı yorumlara gitmişlerdir. Örneğin, Mutezile insan kendi fiillerinin yaratıcısıdır ve kendi işinin failidir, demektedir. Maturidi ise, kendi dönemine kadar bu konuda ortaya atılan kadere inkar etme ve cebr fikrini benimseyenlerin görüşlerine alternatif görüş bildirerek, insanın eylemlerinin hem insana hem de Allah'a ait olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre fiile yönelmek, onu seçmek ve yapmak insanın işidir. Her şeyin yaratıcısı olan Allah ise, insan fiilinin de yaratıcısıdır. Dolayısıyla yaratma yönünden fiile etki eden güç, Allah'a aittir. Bu anlamda bir fiilin gerçekleşmesi kesb yönünden insana, yaratma yönünde de Allah'a aittir. Fiildeki bu ortaklık, ayrı-ayrı şeylere sahip olan ve sorumluluğu ortadan kaldırmayan bir ortaklıktır.⁹⁵ Genelde Maturidiler bu fikirde birleşmişlerdir.

Mutezile bilginleri, her konuya akli referans olarak ve adalet, tevhid ilkeleri temelinde yaklaştıkları için, insanın yaşamı ve fiilleri konusunda da yeterince özgürlük ve sorumluluk ilkelerini ön plana çıkartmışlardır.

Mutezile'nin Basra ekolüne göre insan cesettir, onun bütün parçaları, saç ve tırnakları hariç, fâildir. İnsanın idraki duyularda değil, kalpte bulunur. Bağdat ekolüne göre insan ceset ve ruhtur, her ikisi birlikte fâildir. İnsan, zaruri olarak iradeyi bir fiil takip etmeksizin, irade edebilir.⁹⁶

Maturidiler, insanın eylemlerinin gerçek sahibi olduğu, akılla, duyularla ve Kur'an ayetleriyle açık ve seçik olarak bilindiği kanaatini taşımaktadırlar. Allah, insanlara bazı görev ve sorumluluklar yüklemiş ve karşılığında ceza ve ödül koymuştur. İş yapma ve eylemde bulunabilmek için, eylem öncesinde ve eylem sırasında

⁹³ Hüseyin Atay, "Allah'ın Halifesi İnsan", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1972, sayı-18 (1), s. 75.

⁹⁴ Coşkun, agm., s.37

⁹⁵ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 365.

⁹⁶ Tritton, *İslam Kelamı*, s. 89, 100.

kulun kendisine güç ve kudret verilmiştir. İnsanın eylemleri, ona verilen bu gücün ve yaratılmamış olan cüz-i iradesinin sonucudur. Bu insanın fiillerinin ve sorumlu olmasının temelidir. İnsan bunlarla fiile yönelir ve onu özgür iradesiyle seçer ve yapar. Kulun iyi veya kötü bütün fiillerinin yaratılması ise, Allah'ın kudretiyle olur. Dolayısıyla insan fiillerinde, insanın kesbi ve Allah'ın kudreti olmak üzere iki yön söz konusudur.⁹⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Mâveraünnehir kelamı denince ilk akla gelen ekol Mâturidilik olmakla birlikte, Mu'tezile'nin bölgede sanılanın aksine pasif olmadığı anlaşılmaktadır. Mu'tezile fırkası az sayıdaki temsilcisi ve bilimsel eserlerinin etkisiyle hem bölgenin itikadında önemli bir rol oynamış, hem de Mâturidiliğin doğmasında ve gelişmesinde dolaylı olarak katkısının olduğu kanaatindeyiz.

Hanefiliğin devamı olarak görülen Mâturidi⁹⁸ ve Mâturidi ekolünün önde gelen temsilcileri, Mu'tezile fırkasını önemsemedikleri ve Mu'tezile'yi zaman zaman başka fırka veya dinlerle benzerliklerini dile getirerek eleştirdikleri görülmektedir. Mâturidi'nin bizzat pek çok konuda, Mu'tezile'nin fikirlerini eserlerinde tartışmasına ve eleştirilerde bulunmasına bakılırsa Mutezîlî bilginlerin ve onların görüşlerinin bölgede etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Mâveraünnehir'de Mutezile-Maturidi etkileşiminin ciddi boyutlarda olduğunun bir işaretidir.

İmam Mâturidi'den itibaren bu kelam mektebine mensup âlimler kelam metodunu geliştirerek, pek çok eser kaleme almışlardır. Özellikle Mâturidi ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan Ebu'l-Muîn en-Nesefî, âlemin varlığı ve âlem bilgisi, iman gibi konularda Mu'tezile ve diğer fırkalara önemli eleştirilerde

⁹⁷ Mâturidi, *Kitâbut-Tevhid*, s. 387; M. Said Yazıcıoğlu, *Mâturidi ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Akid Yay., Ankara 1988, s. 28-34.

⁹⁸ Mâturidi'nin, eserlerinde Ebû Hanife'nin fikirlerini nakledip benimsemesi, bunların Kur'an'a uygun olduğunu belirterek doğrulamaya çalışması ve eleştirilere karşı savunması, ayrıca Mâturidi mezhebinin önemli temsilcilerinden sayılan Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin Ebû Hanife'yi ekolün önderi olarak göstermesi, kelamcılarının sonradan ona uyduğunu belirtmesi ve Mâturidi'nin kelamda ve fıkhıta Ebû Hanife'ye uyduğunu açıkça ifade etmesi, Ebû Hanife'nin Mâturidi mezhebinin görüşlerine öncülük yaptığını kanıtlayıcı niteliktedir. İmam Mâturidi, Hanefî kelam ekolünde ve Hanefî fıkıh usulünde önemli bir isim olmuştur. Kendinden sonra bir çok alime kaynaklık etmiştir. (Bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, T.D.V. Yay., Ankara 2000, s.273).

bulunmuştur.⁹⁹

Mu'tezile'nin literatürü incelendiğinde Kur'ân ve akıl birbirleriyle çelişirse Kur'ân'ın yerine akli esas alma yöntemi bariz bir şekilde görülmekte, Mâturidilikte ise dinin kaynağı olarak nakle ve akla aynı oranda güvenme çabasının olduğu görülmektedir.

Mâturidi ve Mutezile fırkasının bir-birine zıt görüşleri olduğu gibi bir-birini destekleyici görüşlerinin de olduğu gözlenmektedir. Örneğin, Mâturidi ve Mu'tezile kelimelerine göre insanlar aklın sayesinde güzellikleri ve çirkinlikleri tanır, kendi varlığının üstünlüğünü onun sayesinde anlar. Çünkü kulun kusur işlemesi de kusur işlenen konu hakkında yeterince akıl ve fikir yürütmediğinden kaynaklanır. Ayrıca Mâturidi kelimelerine göre aklın kullanılmasında Mu'tezile ile Selefiye arasında yer almakta, fakat Eş'âriyye'ye göre Mu'tezile'ye daha yakın durmaktadır. Mu'tezile ise, akıldan başka hiçbir şeyi delil saymayan filozofların aksine nasların yorumunda akla öncelik ve ağırlık vermiştir. Bu iki anlayış grubu arasında Mâturidi akla ve nakle aynı ağırlıkta değer vermeye çalıştığı görülmektedir.

Karşılıklı etkileşimlerin sonucunda Mâturidiler, aklın prensiplerinin dini yorumlamada kullanılması konusunda Mu'tezile ile birleşmiştir. Örneğin, Tanrının akılla bilinebileceği konusunda Mu'tezile ile Mâturidiler aynı görüştedirler. Mâturidiler, iyilik ve kötülüğün bilinmesinde Mu'tezile'ye yakın durmaktadırlar. Mâturidi akılla nakil arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Akla güvenme ve akli dine kullanma yönünden Mâturidi, Eş'ârilikten daha çok Mu'tezile'ye yakındır.

Mu'tezile, akla her konuda güvenmiştir. Onlara göre akıl, iyi ve kötüyü ayırmaya yeterli bir yetenektir. Bu anlayış neticesinde Mu'tezile insanların yaptıkları işlerinde mutlak hürriyete sahip oldukları, Tanrının günah işleyenleri cezalandırmak mecburiyetinde olduğu, ahirette Allah'ın görülmeyeceği, Kur'ân'ın sonradan

⁹⁹ Mustafa Yüce, "Kelimelerin Bilgi Tanımları ve Neseff'nin Semantik Tahlili", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 15, sayı: 24 (Temmuz-Aralık 2010), s. 115-116; Topaloğlu, Neseff'nin Mâtürîdî'ye hem görüş hem de zaman olarak yakınlığı dolayısıyla onun eserleri hakkındaki bilgisinden kimsenin şüphe duymayacağını belirtmektedir. Hatta düşünürün eserlerini bizzat incelemiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle Mâtürîdî'nin eserlerini tespit konusunda Neseff'nin adı geçen eserini esas aldığı ifade eder. (bk.: Bekir Topaloğlu, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, Ankara 2005, s. XXV).

yaratılmış olduğu gibi sonuçlara varmışlardır. Mâturidi sistemi ise akaid sahasında Kur'ân'ın yanında, akli da dinin anlaşılması için lüzumlu bir temel olarak kabul etmiştir. Mâturidilik'te akıl nakli teyit edici, açıklayıcı ve tamamlayıcı bir unsurdur.

Nitekim "dinin öğrenilmesinde akli ve nakli iki önemli bilgi kaynağı"¹⁰⁰ olarak gören Mâturidi, kelami problemlerin çözümünde akla ve istidlale büyük önem vermekte olduğu eserlerinde bariz bir şekilde öne çıkmaktadır.¹⁰¹ O, bilgi kaynakları arasında ilham ve sezgiye mutlak bilgi olarak yer vermemekte, bunları bilgi kaynağı olarak kabul edenleri de eleştirmektedir. Çünkü o ilham ve sezgiye dayalı olarak bilgi elde ettiğini iddia edenlerin birbirinden farklı sonuçlara ulaşmasına bakarak, bu tür iddiaları çelişkili bulmaktadır. Çünkü bu tür bilgilerin doğruluğunu veya yanlışlığını akıl veya Kur'ân yoluyla tayin etmek mümkün değildir.¹⁰²

Netice itibarı ile Mâturidi kelim sistemi gerek kurucusunun yaşadığı asırda, gerekse daha sonraki dönemlerde bölgede kendi fikirlerini yaymaya çalışan Mu'tezile'nin etkisiyle gelişme göstermiş, akılla nakli bağdaştıran bir kelim mektebi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Kaynaklar

- Ahmed, Mahmud Hasan, *el-İslam fi Asya'l-Vusta*, nşr. el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Âmme, Kahire, 1972
- Atay, Hüseyin, "*Allah'ın Halifesi İnsan*", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1972, sayı-18 (1)
- Atay, Hüseyin, *Ebu Mansur el-Mâturidi ve Bilgi Kuramı*, "İmam Mâturidi ve Mâturidilik" içinde, haz. Sönmez Kutlu, Ankara, 2003
- Aydın, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001
- Aydın, Osman, *Mutezili İmamet Düşüncesinde Farklaşma Süreci*, Araştırma Yay., Ankara, 2003
- Bağdadî, Ebû Mansur Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Nâciye Minhum*, İstanbul, 1979
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, Matbaatu Vakalatı'l-Maarif, (1920) tahk. Kilisli Rifat Bilge, 3. bs., c.2, İstanbul, 1951
- Bağdadlı, İsmail Paşa, *İzah el-Meknun*, tahk. Kilisli Rifat Bilge, 2. bs., Milli

¹⁰⁰ Mâturidi, *Kitâbut-Tevhid*, s. 5.

¹⁰¹ Mâturidi, *Kitâbut-Tevhid*, s. 17.

¹⁰² Mâturidi, *Kitâbut-Tevhid*, s. 11.

- Eğitim Basımevi, c.2, İstanbul, 1971
- Bebek, Adil, "Kâ'bî" maddesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Ansiklopedisi, cilt-24
- Coşkun, İbrahim, "Matürîdî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi" Hikmet Yurdu, İmam Matürîdî ve Matürîdîlik Özel Sayısı, Yıl: 2, S.4 (Temmuz-Aralık 2009)
- Cuveynî, Ebu'l-Meâlî Yusuf, *Akidetu'n-Nizamiyye fi Erkani'l-İslâmiyye*, neşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire, 1948
- Çelebi, Katip, *Keşf ez-Zunun*, Keşfü'z-Zünûn an Esâm'il-Kütüb ve'l-Fünun, Beyrut, c.1, 1835
- Çelikoğlu, Sahver, *Sevadı A'zam Tercümesi (Hakim es-Semerkindi)*, Saha Neşriyat, Gündoğdu Matbaası, İstanbul, 1999
- Davudî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakatu'l-Mufessirin*, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, c.1, Kahire, 1972
- Emin, Ahmed, *Zuhrül-İslam*, Mektebetün-Nahdatul-Mısıriyye, c.1, Kahire, 1966
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev: Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul, 2005
- Gölcük, Şerafettin, *Kelam Tarihi*, Esra Yay., Konya, 1992
- Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat Yay., Ankara, 2004
- Hayyat, Ebu'l Hüseyin b. Osman, *Kitabu'l-İntisar*, tahk. Nyberg, Lecnetu't-Telif Neşriyatı, Kahire 1925
- Hitti K., Philip, *History of The Arabs*, 10-edition, Macmillan education, London, 1970
- Hitti K., Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Boğaziçi Yay., c.3, İstanbul, 1980
- Işık, Kemal, *Mâturîdî'nin Kelam Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yay., Ankara, 1980
- Işık, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1967
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalani, *Lisanu'l-Mizan*, tahk. Muhammed Abdurrahman, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, c.3, Beyrut, 1995
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebu Yakub İshak, *el-Fihrist*, tahk. Yusuf Ali Taviil, Beyrut, 1996
- Kâ'bi, Ebu'l-Kasım, *Fadlu'l-İ'tizal va Tabakatu Mu'tezile*, tahk. Fuad Seyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus, 1974

- Kehhale, Ömer Rıza, *Mü'cemü'l-Müellifin*, nşr. Mektebetü'l-Müsenna, c.9, Beyrut, 1957
- Kılavuz, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997
- Kitapçı, Zekeriya, "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleri ile İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan", *Diyanet Dergisi*, c.XVII, sayı-5, Eylül-Ekim 1978
- Kureyşi, Ebu Muhammed Muhiddin Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevahirü'l-Mudiyeye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, tahk. Abdulfettah Muhammed Hulv, Matbaatu "Hecr li't-Tıbaa ve'n-Neşr", 2. bs., c.3, Kahire, 1993
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, T.D.V. Yay., Ankara, 2000
- Louis, Gadret, "İslam Din İlimleri İçinde İlm-i Kelam'ın Yeri Üzerine Bazı Düşünceler", çev. M. Sait Yazıcıoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt : XXIV (ayrı basım), Ankara, 1981
- Macid, Abdulmun'im, *et-Tarihüs-Siyasi li'd-devleti'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Encla'l-Mısrıyye, cilt-2, Kahire, 1982
- Makdisi, Şemseddin, *Ahsenü't-Tekâsim*, nşr. İntitüt Für Geschichte der ar, Frankfurt, 1992
- Mâturidi, Ebu Mansur Muhammed, *Kitâbu't-Tevhid*, tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara, 2003
- Mâturidi, Ebu Mansur Muhammed, *Te'vilâtu'l-Kurân*, tahk. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul 2005
- Meraşi, Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Şerhu Bed'ul Emali*, tahk. Ahmet Derviş Müezzın, Öncü Basımevi Yay., Ankara, 2014
- Metz, Andree, *el-Hadaratu'l-İslamiyye*, trc. Muhammed Abdulhadi Ebu Ruyde, cilt-1, Beyrut, 1967
- Meydan Larousse, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, c.8, İstanbul, 1978
- Musahanov, Yuldus, *Ôşi ve Emali Kasidesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999
- Nesefi, Ebu Hafs Ömer, *İslam İnançının Temelleri Akaid*, haz. Seyyid Ahsen, 4.bs., Otağ Yay., İstanbul, 1975
- Nesefi, Ebu'l-Muin, *Tabsıratu'l-Edille fi Usulu'd-Din*, haz. Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., c.1, Ankara, 1993
- Nesefi, Ebu'l-Muin, *et-Temhid li Kavaidi't-Tevhid*, tahk. Hasan Ahmed Habibullah, Daru't-Tıbaati'l-Muhammediye, Kahire, 1986
- Nisabûrî, Said b. Muhammed b. Said Ebu Reşid, *el-Mesail fi'l-Hilaf beyne'l-*

- Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, tahk. Ma'n Ziyade, Beyrut, 1979
- Nuru'l-Arabi, Muhammed, *Nese'î Akaidi Şerhi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., haz. Mehmet Serhan Tayşi, İstanbul, 1993
- O'leary, De Lacy, *Arabic Thought and It's Place in History*, London, 1922
- Özcan, Hanifi, "Mâturidi'ye göre dünyanın yaratılış amacı", *Diyanet İlmî Dergi*, sayı:1, 29 (1993)
- Özler, Mevlut, *Ehli Sünnet ve Mu'tezile'de Tevhid Anlayışı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yay. Ankara, 1991
- Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev.: Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1980
- Ravî, Abdusettar İzzeddin, *Secretü'l-Akl*, Daru'ş-Şuunu's-Sakafiyye, Bağdad, 1986
- Sabuni, Nurettin, *Mâturidiyye Akadi*, çev.:Bekir Topaloğlu, Ankara, 2000
- Sem'âni, Ebu Sa'd, *Kitabu'l-Ensab*, Leydin Matbaası, Londra, 1912
- Semerhandi, Ebu Seleme, *Cumelü Usulu'd-Din* (Akaid Risalesi), haz. Ahmed Saim Kılavuz, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1989
- Semerhandi, Şemseddin, *el-Eşkalu't-Te'sis*, şerh. İ. Rumi Kadızade, ed-Daru't-Tunusiyye, tahk. Muhammed Süveysi, Tunus, 1984
- Semerhandi, Şemseddin, *es-Sahafü'l-İlahiyye*, tahk. Ahmed Abdurrahman Şerif, Mektebetü'l-Felah, Kuveyt, 1985
- Şevki, Dayf, *Tarih'ul-Edebi'l-Arabi*, c.4, Kahire, ts.
- The Encyclopedia of İslam*, (new edition), vol.5, Leiden, 1979
- Topaloğlu, Bekir, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, İsam Yay., Ankara, 2005
- Toparlı, Recep, *Kitabu Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerhandi*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1987
- Tritton, Arthur Stanley, *İslam Kelamı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara, 1983
- Türkler (ansiklopedi)*, Yeni Türkiye Yay., c.I, Ankara, 2002
- Watt, William Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fiğlalı, İstanbul, 2001
- Yaltkaya, M. Şerafettin, *Türk Kelamcıları*, Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fakültesi Mecmuası, sayı-23, İstanbul, 1932
- Yazıcı, İshak, *Ebu'l-Leys es-Semerhandi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 1982
- Yazıcıoğlu, M. Said, *Mâturidi ve Nese'î'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Akid Yay., Ankara, 1988

- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, Mâturidi Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Mâturidi ve Nesefi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., c.XXVII, Ankara, 1985
- Yüce, Mustafa, "Kelamcıların Bilgi Tanımları ve Nesefî'nin Semantik Tahlilî", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 15, sayı: 24 (Temmuz-Aralık 2010)
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lam: Kamusu Teracimu li Eşherir-Ricâl ve'n-Nisa*, Matbaatu Daru'l-İlim li'l-Melain, Beyrut, 1995
- Ziyadov, Şovosil Yunusoviç, "*Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye Nispet Edilen Eserlerin Taşkent Yazmaları ve Mâturîdî Üzerine Yapılan Bazı Araştırmalar*", çev: Sönmez Kutlu-Yıldus Musahanov, İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik Derlemesi içinde, haz: Sönmez Kutlu, Kitabiyat Yay., Ankara, 2003
- Zühdi, Carullah, *el-Mu'tezile*, Müessesetü'l-Arabîyyeti'd-Dirasiyye, Beyrut, 1990
- Рахматуллох Хожи Домла, Диёримиз Алломалари: Сирожиддин Али Ибн Усмон ал-Ўши, Мадрасатул-Имон Жаридаси, Ўш Босмахонаси, 1- сон, 14 февраль, Ўш, 1992 (Rahmatullah Hacı, Diyarimiz âlimi-Ali Osman El Ôşî, *Medrestül-İman Dergisi*, Oş Matbaası, 1. Sayı, 14 Şubat, Oş, 1992)
- Самарканд Тарихи, 1-гом, Тошкент, 1971 (Semerkant Tarihi, c.1, Taşkent, 1971)
- Зиёдов, Шовосил, ал-Мотуридий Хаёти ва Мероси, Абдулла Кодирий Номидаги Халк Меъроси Нашриёти, Тошкент, 2000 (Ziyadov, Şavasil, *el-Mâturidi'nin Hayatı ve Mirası*, Abdulla Kadiri Neşriyatı, Taşkent, 2000)